

Seka Brkljača

VOJNA INDUSTRIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I VOJNO PRIVREDNI INTERESI NACISTIČKE NJEMAČKE

Industrijski potencijali Bosne i Hercegovine nisu bili do 1941. godine, kao ni privredni potencijali Jugoslavije u cjelini, organizovano uključeni i mobilisani u ratne potenciale zemlje, iako je sirovinska baza zemlje, kao i postojeći industrijski kapaciteti, pružala neophodne preduslove i objektivno omogućavala zadovoljenje osnovnih materijalno ekonomskih potreba vojske. Izvjesne administrativno ekonomske mjere vojnih i državnih organa Kraljevine Jugoslavije u ovome periodu, kao nedovoljne, nesistematske i nesavremene nisu odgovarale planskoj mobilizaciji provedenoj blagovremeno u miru, kojom bi se privreda zemlje sa sveukupnim ekonomskim izvorima mogla efikasno i brzo prilagoditi ratnim uslovima i potrebama vodenja rata.¹

To ne znači da istovremeno nisu postojali vrlo argumentovano razrađeni vojno politički i ekonomski programi, kao onaj vezan za ime Milivoja Savića, koji su u određenoj zakonskoj regulativi i angažmanu državnih vrhova tražili osnovne preduslove za provođenje takvog programa industrijske politike koji bi imao za rezultat "opštu državnu mobilizaciju", odnosno skladan i istovremen odnos opremljenosti i mobilizacije vojske sa mobilizacijom ekonomskih potencijala Jugoslavije.² Savić je svoje tvrdnje potkrepljivao iskustvima Prvog svjetskog rata, koja su pokazala da je važnost ratne industrije isto tako bitna u vodenju rata i da isto tako utiče na ishod rata kao i vrijednosti izučene i pripremljene vojske. Suština Savićeve koncepcije pretpostavljala je da se sva moguća vojna sprema izrađuje u zemlji, a ne da Jugoslavija, pored postojeće sirovinsko ekonomske baze, zavisi od uvoza u vrijeme rata i ekonomsko političkih kriza, kao i da se sve fabrike kao i ostali sirovinsko preradaivački kapaciteti trebaju podići i koncentrisati u sredini zemlje, odnosno u Bosni. Pored strateških razloga u prilog ovakvih traženja išlo je i bogatstvo Bosne i Hercegovine u strateškim sirovinama potrebnim za vodenje rata kao i već postojeći industrijski kapaciteti koji su te sirovine preradivali.

¹ *Vojna enciklopedija*, knj. 8, Beograd 1969., str.82.

² Načelnik Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije objavio je u Beogradu 1931. godine knjigu *Državni život i industrija zemaljske odbrane* u kojoj je sabrao svoje programske i koncepcijske poglede i članke.

Praktični koraci u oživotvorenju ovakvih koncepcija predviđali su kvalitativno i kvantitativno poboljšanje industrije željeza u Bosni, te koncentraciju iste takve proizvodnje samo u Bosni preseljenjem onih iz Slovenije, Jesenice i Štore, u područje Prijedora. Tu bi se na bazi visoko kvalitetne željezne rudače iz Ljubije formirala željezarska industrija, koja bi pored željezara u Varešu i Zenici preradivala gvožđa finoga čelika, neophodnog za vojnu proizvodnju. Preseljenjem negdje kod Prijedora fabrike za proizvodnju municije velikog kalibra Turnova Guštan Ravne, te izrada čaura i baruta iskorištavanjem poznatih postojećih sirovina i polufabrikata u Bosni, kao soli, kalofonijuma, ferossilica, hlora, azotne kiseline i td., formirala bi se autonomna vojna industrija, u najmanjoj mjeri ovisna o uvozu i promjenama na vanjskom tržištu.

Teze takozvane "nove ekonomske politike" Milana Stojadinovića predstavljale su u principu ono što je u državnoj administraciji ranije zastupao Milivoje Savić. Stojadinović se potrudio da u svojim spektakularnim govorima, kao prilikom polaganja kamena temeljca novoj željezari u Zenici, uvijek ističe da je njegov program važan i za "zemaljsku odbranu".³

Vojna industrija u Kraljevini Jugoslaviji, sve do 1937. godine razvijala se neplanski, sa vrlo skromnim investicionim ulaganjima države. Iako je najveći dio budžetskih sredstava izdvajan za vojne nabavke, s druge strane država nije bila jako zainteresovana da uveća svoje učešće u samoj ratnoj industriji u zemlji. Zastarjeli i oportunistički pogledi državnih i vojnih vrhova na budući rat, kao i nemotivisanost domaćeg investicionog kapitala onemogućavali su opsežnije mjere i pripreme za odbranu zemlje, pa zato ni izvjesne administrativne akcije u vezi sa organizovanjem rata nisu donijele rezultate, kao ni državna intervencija u samoj privredi, pojačana nakon 1939. godine, kada je država kao većinski akcionar postala najveći industrijalac u zemlji.

Pod uticajem iskustava iz Prvog svjetskog rata kao i francuske vojne doktrine razvoj vojne industrije u Jugoslaviji je, uglavnom, vezan za razvoj artiljerije, koja je u periodu između dva svjetska rata olakšana modernizacijom i uvođenjem novih modela oružja. Kako su industrijski kapaciteti vojne industrije bili nedovoljni i nisu zadovoljavali ni kvalitativno ni kvantitativno, to je Jugoslavija, u cijelom tom periodu, najveći dio vojnih potreba obezbjeđivala uvozom i to iz Francuske, Belgije, Čehoslovačke, Italije i Njemačke, a od 1935. godine sve više, a nakon 1936. godine uglavnom iz Njemačke. Osim gotovog naoružanja, municije i polufabrikata za izradu pojedinih vojnih komponenti, Jugoslavija je uvozila i osnovne sirovine za vojne potrebe, kao npr. komponente za izradu eksploziva, jer sirovinske mogućnosti zemlje, uz postojeće preradivačke kapacitete, nisu bile prilagodene vojnoj proizvodnji.

Nije postojao ni jasan uvid ni saznanje šta je sve mogla da pruži domaća industrija. To se potvrđuje i na primjeru pokušaja dobivanja domaćeg baruta od

³ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941.*, Beograd 1986., str. 327.

drvene celuloze nitriranjem. Zavod "Obilićevo" u Srbiji je eksperimentisao dobivajući celulozu sopstvenom proizvodnjom, a u Bosni je već odavno postojala fabrika celuloze sa tradicijom u proizvodnji i sirovinskom bazom, i to još u vlasništvu države. Bosna i Hercegovina je imala velike količine otpadnog uglja koji se, kao niskokalorični ugalj tuzlanskog bazena, izvanredno povoljno mogao iskoristiti za proizvodnju azotne kiseline, bazne sirovine vojne industrije. Dok su ta bogatstva propadala ili se neracionalno koristila Jugoslavija je uvozila mnoge proizvode koje je mogla sama proizvoditi, pa i tu istu azotnu kiselinu.⁴ S druge strane, neke izuzetno značajne proizvode za rad vojne industrije, u cjelokupnom iznosu proizvodnje, Jugoslavija je izvozila. Proizvodnja "Bosanskog dd za elektrinu" u Jajcu, koja se uglavnom kretala oko ferosilicija, odnosno kalcijevog karbida, a zatim hlora i hlornih derivata bila je usmjerena prema zemljama uvoznicama Češkoj, Madarskoj, Turskoj i Njemačkoj. Od 1938. godine kada je IG Farbenindustri potčinio većinskog akcionara Dinamit Nobel Bratislava interesnoj zajednici u Beču, cjelokupna produkcija ferosilicija se usmjerava u Treći Rajh.

Uvozeći vojnu opremu i naoružanje, a ne razvijajući sopstvene preradivačke kapacitete na bazi domaćih sirovina, Kraljevina Jugoslavija ostaje stalno ovisna o uvozu, pri čemu je ratni potencijal i odbrambena moć zemlje stavljena u funkcionalnu ovisnost od mogućnosti uvoza i vezanosti za spoljnog partnera.

Sve do 1941. godine kičmu cjelokupnog ratnog potencijala Kraljevine Jugoslavije činila je ratna industrija u užem smislu, kao industrija koja je davala proizvode koji su služili neposredno u vojne svrhe. Ova industrija bila je koncentrisana u pet državnih i vojno tehničkih zavoda i nekoliko manjih vojnih preduzeća i fabrika u privatnom vlasništvu. Tek po izbijanju svjetskog rata 1939. godine poduzete su neke mjere za planski razvoj vojne industrije, država forsira i privatnu vojnu proizvodnju, ali cjelokupna vojna industrija dočekat će 1941. godinu vojno i tehnički nespremna.

Izgradeni kapaciteti bili su neuskладeni, kako u okviru sistema oružje-municija, tako i za pojedinu vrstu proizvodnje, jer je nedostajao najveći dio baruta, eksploziva, kapsli, upaljača, čelika, i td., neophodnog repromaterijala i dijela sirovina, koji su se, uglavnom, uvozili. Proizvodna oprema bila je u cjelini iz uvoza i u rezervnim dijelovima u potpunosti ovisna o uvozu. Većina izgrađenih kapaciteta nije bila dovršena i imala su minimalnu proizvodnju, što je ponekad predstavljalo više radioničku nego industrijsku proizvodnju. Ako tome dodamo nabavke naoružanja raznih tipova i porijekla, onda se lako može shvatiti haotično stanje u opremanju i snabdijevanju jugoslovenske vojske.

Kao najznačajniji pogon vojne industrije u Bosni i Hercegovini u meduratnom periodu bio je Vojno tehnički zavod u Sarajevu, osnovan 1929. godine. Od 1. januara 1936. godine i Zavod u Sarajevu je pored onih u Čačku, Obilićevu

⁴ Sergej Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije od 1918-1941.*, Beograd 1962, str. 101,104.

(Kruševac), Kamniku i Zagrebu ušao u sastav Vojno tehničkog zavoda u Kragujevcu. U Zavodu u Sarajevu izradivala se artiljerijska municija bez upaljača, dnevnog kapaciteta oko 1.000 komada. Zavod se od 1938. godine modernizuje i proširuje, a 1940. godine traži se stručna i tehnička pomoć Škodinih Zavoda za puštanje u rad odjeljenja kod sela Gornja Vogošća, kao i za izgradnju postrojenja za izradu puščane municije u Busovači.⁵

U okviru investicionog plana "Jugočelika", jugoslovenska vojska je finansirala i izgradnju kovnice za topovske dijelove i puščane cijevi u Ilijašu, kao i presaonicu za izradu artiljerijske municije, koja je završena 1939. godine. Naime, u skladu i sa inicijativama da je potrebno povećati značaj Bosne, prije svega sa vojno strateškog gledišta, a i da je neophodna jedna velika željezara koja će proizvoditi polufabrikate i fabrikate za državnu odbranu i javne objekte, dolazi do naglog proširenja željezare u Zenici i izgradnje vojnih objekata u Ilijašu i Vogošći. Međutim, "Jugoslovenski čelik" nije u mnogome poboljšao disproporciju između pojedinih faza prerade gvožđa, jer Jugoslavija i dalje ostaje pretežno izvoznik gvozdene rude, a uvoznik finalnih proizvoda od željeza. S druge strane, od vrlo ambicioznog projekta izgradnje svih komponenti neophodnih za postojanje autonomne metalurgijske industrije, od sirovine do finalnog proizvoda, izgrađeni su samo dijelovi, kao u okviru Vojno tehničkih zavoda u Vogošći i Ilijašu, kovnica topovskih i puščanih cijevi i presaonica artiljerijske municije.⁶

Godine 1939. i 1940. Ministarstvo vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije namjeravalo je da osposobi malu ratnu industriju koja bi omogućavala da Jugoslavija u slučaju rata bude neovisna od nekih komponenti neophodnih za vodenje rata, kao glicerina potrebnog za proizvodnju eksploziva. Organizacija proizvodnje glicerina bila je zamišljena tako da se osnuju tri fabrike sirovog glicerina u raznim mjestima zemlje, i to u Kreki kod Tuzle, u Beogradu i u Jagodini, svuda u vezi sa fabrikama kvasca, jer je kvasac potreban za fermentativnu proizvodnju glicerina iz sirovog šećera. Takav način proizvodnje trebao je biti prilagoden ratnim uslovima, jer je ovakva proizvodnja glicerina pod normalnim uslovima nerentabilna i dolazi samo u obzir u slučaju rata, kada nema dosta otpadaka glicerinskih lužina kod fabrikacije sapuna. U vezi sa ondašnjim kartelom kvasca sklopljen je sporazum u cilju izgrađivanja tih fabrika i jedne centralne rafinerije glicerina negdje u Srbiji, gdje bi se produkt, sirovi glicerol iz pomenutih fabrika rafinirao. Tako je uslijedila izgradnja pogona u Kreki, koji su do aprilskog rata bili dovršeni, ali nisu pušteni u rad.⁷

U okviru privatne fabrike naoružanja "Vistad" Valjevo, godine 1936. pušteni su u rad pogoni "Višegradske industrije Stanković a.d." Ovi pogoni proizvodili su ručne i avionske bombe. Fabrici vagona u Slavanskom Brodu 1940. godine dodat je

⁵ Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd (AVII2), Nacionalni arhiv Vašington (NAV), F-77, r.1291, s.1277.

⁶ AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 1149, 1138-9.

⁷ Regionalni arhiv Tuzla, RIAT, 2110/43, str. 12.

još jedan pogon za presovanje i oblikovanje avionskih bombi tijela, koja su se isporučivala fabrikama u Valjevu i Višegradu. Trotil, koji je služio za eksplozivno punjenje bombi izradivao se u fabrici u Bariču, kod Obrenovca, maksimalnog mjesečnog kapaciteta do 20 tona. U fabrici u Višegradu izrađivali su se upaljači za bombe, punile bombe i dobivao finalni proizvod.⁸

Fabrika terpentina i kalofonijuma u Višegradu proizvodila je ova dva hemijska polufabrikata na osnovu ekstrakcije crnoga bora, kojim je Bosna bila tako bogata. U međuratnom periodu proizvodnja ove fabrike zadržala je istu strukturu tehnološki zastarijevajući i od stepena koji je još postigla austrougarska vojska, proizvođači u ovoj fabrici kalofonijum kao nephodan element pri izradi municije (izlijevanje šrapnela).

Nepostojanje koncipiranog i osmišljenog domaćeg razvoja naoružanja i vojne opreme te neusklađenost kapaciteta kao posljedica dovelo je do velikih teškoća u postojećoj proizvodnji i snabdijevanju, pa je uvijek, po pravilu nedostajao ili kasnio po neki od vitalnih dijelova iz uvoza ili domaće proizvodnje, za otpočinjanje ili finalizaciju, kao što je tehnička dokumentacija, repromaterijal, kapsle, barut, dijelovi i sklopovi i sl.

Određene intencije u pogledu državne intervencije u oblasti vojne industrije, veća izdvajanja Ministarstva vojske vojno tehničkim zavodima važe negdje od 1937. odnosno čak od jeseni 1939. godine, kao i tendencije za organizovanjem i povećanjem i domaće proizvodnje i uvoza. Međutim, političko privredna penetracija nacističke Njemačke, koja od 1938. godine dobiva forme prave ofanzive preuzimanjem pozicija austrijskog i češkog kapitala (Dinamit Nobel, Spollek, Solvay, Škoda itd.) imala je za cilj, pored ostaloga, upravo i sprečavanje organizovanja i izgradnje jedne takve samostalne industrije u Jugoslaviji, isto kao i metalurgijske i hemijske u proizvodnji finalnih produkata. Kao dio specifične metodologije njemačke privredno političke agresije bio je i izvoz naoružanja od 1936. godine, uslovljavan povećanom isporukom strateških sirovina, a od avgusta 1940. godine i nametanja neutralnoj Kraljevini Jugoslaviji obaveze da obustavi izvoz u zemlje sa kojima je Treći Rajh u ratnom stanju, onih sirovina i poljoprivrednih proizvoda koji bi doprinosili privrednom ili vojnom jačanju protivnika.⁹

Pojačana državna intervencija na jačanju materijalne baze odbrane, kao što su bili pokušaji nabavke naoružanja iz SSSR-a, Japana, planovi o izgradnji domaće industrije aluminijuma na bazi hercegovačkog i dalmatinskog boksita, zaduženja kod Narodne Banke za nabavku rezervi hrane, špekulativne mjere države u vezi sa porezima na račun ratne opasnosti, inflacija kao posljedica zaduživanja države i td.¹⁰ u inače nesredenom stanju povećavalo je još zbrku u snabdijevanju, održavanju i obuci. Sve slabosti države u odbrambenoj moći zemlje pokazale su se u kratkotra-

⁸ AVII, isto, s.1138-9.

⁹ S. Đurović, n.n., str. 344.

¹⁰ Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983, str. 6-8.

ljnom aprilskom ratu, kada, pored ostaloga, nije iskorišteno ni postojeće naoružanje, ni količinski ni rasporedom.

Sve organizacione mjere u privrednom pogledu poduzete u okviru opštih priprema za napad na Kraljevinu Jugoslaviju bazirale su se na bogatom iskustvu svih vidova privredno obavještajne djelatnosti i zavidnih privrednih pozicija proizašlih iz interesa koje je Treći Rajh imao do aprila 1941. godine na jugoslovenskom prostoru. To je rezultiralo izvanrednom vojno geografskom pripremljenošću njemačkih trupa, koje su raspolagale detaljnim gotovim evidencijama, od podataka o lokacijama i zalihama pogonskog goriva do magacina za čuvanje brašna, količina sirovina kod pojedinih fabrika, te do bitnih privrednih pogona i lokacija koje su izuzete kao eventualni ciljevi avio i artiljerijskog bombardovanja. Tako je odjeljenje za privredu njemačke 2. armije raspolagalo sa kartotekom za 174 naselja i 473 pogona u zoni svoga nastupanja.¹¹

Od početka agresije na Kraljevinu Jugoslaviju, a naročito u toku izvođenja borbenih dejstava, razvoj događaja bio je sve jasniji sa nacističkom predominacijom, a sa italijanskom inferiornošću i velikim zakašnjenjem. Nijemci su žurili, koristeći svoje borbene uspjehe, da pročešljaju i očiste od neprijatelja što širi prostor oko Sarajeva i jugoistočno od njega prema Jadranskom moru u cilju "...hitno prikupljanje i osiguranje plena, pre svega u oblasti koje treba predati Talijanima."¹²

Već 18. aprila 1941. godine, isti dan kada su stupile na snagu odredbe o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, Vrhovna Komanda Vermahta po ovlaštenju Kajtela dostavila je Ministarstvu spoljnih poslova Rajha svoje zahtjeve za podjelu teritorija Jugoslavije i za povlastice Vermahta na teritorijama ustupljenim saveznicama. Pod tačkom : "III., 1.) d.) Polazeći od toga, nemačkim oružanim snagama se ustupa pravo da preduzimaju sve za vođenje rata neophodne mere u pogledu eksploatacije vojnih postrojenja, saobraćajnica, uređaja veze i novogradnji."¹³

Za tretman Bosne i Hercegovine u postokupacionom periodu kod nacista je bio, pored ostaloga, prisutan i jedan veoma značajan razlog, a to je pitanje prisvajanja ratnoga plijena. U uputstvu Odjeljenja za pozadinu 2. armije od 20. aprila 1941. godine, podčinjenim jedinicama stoji da "s obzirom na privrednu situaciju Nemačke prikupljanje plena dobija poseban značaj, te da bi se sprečilo da se razvuče i izgubi dragoceni plen treba brzo prikupiti plen i obezbediti ga."¹⁴ Naime, tokom operacija u vrijeme aprilskog rata najveći dio oružane sile i snaga Kraljevine Jugoslavije pretrpio je poraz i rasipanje upravo na tlu Bosne i Hercegovine. Tako se postavljalo pitanje pripadnosti najvećeg dijela ratnog plijena, ne samo naoružanja i

¹¹ *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, knj. 1, Beograd 1987, dok. br.140, str. 428., AVII, NAV, F-77, r. 1315, s. 124-135.

¹² *Aprilski rat*, knj. 2, Prilog br. 4, *Ratni dnevnik njemačke 2. armije od 28. marta 1941. do 28. aprila 1941. godine*, str. 960.

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka iz Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, Tom XII, knj. 1, str. 10-11.

¹⁴ *Isto*, dok. 14, str. 44-45.

vojne opreme već i čitavog niza raznih drugih dobara koja su podvodena pod pojam ratnog plijena. U odredbama o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije ratni plijen je regulisan pod tačkom: " 17) Sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede uračunavši i saobraćajna sredstva imaju se predati neoštećena. "

Uz ove odredbe ide i daljnje preciziranje ratnog plijena:

" Prilog o ratnom materijalu u pojedinostima:

Municija. Konji. Vozila. Motorna vozila. Oklopljena vozila. Gumeni delovi motornih vozila. Pogonski materijal. Rezervni delovi. Radionice. Odećna i ostala oprema (naročito čizme, koža i td.) Logorska oprema (naročito šatori i cirade i td.). Hrana. Sanitetski i veterinarski materijal. Vazduhoplovi i vazduhoplovni materijal.¹⁵

Čitav postupak oko formulisanja odredaba bezuslovne kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije vodila je njemačka strana, koja je i regulisala ovako opširne i precizne odredbe o ratnom plijenu. A pošto su iste odredbe važile i za italijansku stranu Nijemcima je bilo jako važno da nadu načina da što bezbolnije po savezničke odnose sa Italijom dodu do najvećeg dijela jugoslovenskog ratnog plijena. Pod pojmove ratnog plijena nisu se podvodila samo pokretna dobra, koja su se relativno lako mogla prebaciti, nego i nepokretna dobra pod pojmom npr. radionice. Nacisti, koji su prošarali gotovo cijelu Bosnu i Hercegovinu, nisu htjeli olako prepustiti njenu ratnu industriju i druge pogone u čijoj je izgradnji učestvovala jugoslovenska vojska, i one ekonomske potencijale Bosne i Hercegovine, kao što su boksit, željezna rudača, mangan drvo i td., koji su bili direktno u funkciji vojno privrednog potencijala Trećeg Rajha u ratu koji se i dalje vodi. Ulazak Bosne i Hercegovine u sastav Nezavisne Države Hrvatske koja je u interesnoj sferi Italije i u kojoj su Nijemci "politički nezainteresovani " i " privredno zainteresovani ", bila je kompromisna formula koja dokazuje kako su Nijemci često puta znali nešto žrtvovati s obzirom na formu, ali nikada s obzirom na suštinu.

Još prije nego su u Bosnu stigli stručnjaci iz preduzeća "Hermann Göring Werke", u Vojno privredni štab Jugoistok u Beogradu počeli su pristizati izvještaji pojedinih komandi za sirovine, sa opširnim detaljima rezultata izvidanja. Do kraja maja 1941. godine podnijeti su izvještaji od ovih komandi o izvidanju 26 fabrika, a početkom juna 1941. godine za daljnjih 9, čime je, uglavnom, završeno izvidanje fabrika i pogona, koji su dolazili u obzir za proizvodnju za potrebe Vermahta, na jugoslovenskim područjima koja su bila pod kompetencijom Vojno privrednog štaba u Beogradu.

Početkom juna 1941. godine Uprava za vojnu privredu i naoružanje Trećeg Rajha donijela je odluku o daljnjem iskorištavanju neophodnih pogona, fabrika, mašina, kao i stručne radne snage u ovim fabrikama za potrebe Vermahta. Na području NDH Vojno privredni štab je, već aprila 1941. godine pokazao interes za

¹⁵ Isto, Tom II, knj.2, dok. 20, str. 559-562.

pojedine pogone, koje je označio kao kapacitete koji će proizvoditi direktno za potrebe njemačke vojske:

1. "Vistad, Višegradska industrija, Višegrad
2. Zavodi Sarajevo
3. Pirotehnika Sarajevo
4. Zavodi municije, Vogošća kod Sarajeva
5. Jugočelik A.G., Ilijaš
6. Fabrika vagona, mašina i mostogradnje A.G., Slavonski Brod."

Tehnika naoružanja za vazduhoplovstvo zatražila je, takode, na upravljanje: fabrike za industriju čelika, oklopnih ploča manjih dimenzija kod firme "Jugočelik A.G." u Zenici.¹⁶

Svi privredni kapaciteti u Bosni i Hercegovini, koji su pripadali do aprilskog rata jugoslovenskoj vojsci, ili je u njihovoj izgradnji učestvovala jugoslovenska vojska, odnosno po vrsti proizvoda imali su značaja za vojnu proizvodnju, shodno odredbama o kapitulaciji jugoslovenske vojske pripali su Trećem Rajhu kao sili pobjednici. Demarkacionom linijom, koja od vojne postaje stalna linija razgraničenja njemačke i italijanske interesne sfere, kao i rezultatima konferencije u Beču 21-22. aprila 1941. godine "s obzirom na specijalne ekonomske interese Nemačke u bivšoj jugoslavenskoj državi" u "interesu Osovine" Treći Rajh je za sebe osigurao jedinstvene vojno privredne interese u bosanskohercegovačkom ekonomskom prostoru. Prema tome, nema posebne dileme čija su bila preduzeća i za koga su, uglavnom, radila bez obzira na nazive tih preduzeća i formalnu organizacionu subordinaciju. To se prije svega odnosi na pogone "Jugočelika" Zenica, kao i na kapacitete vojne industrije u Bosni, bez obzira da li su do aprila 1941. godine bili u državnom ili privatnom vlasništvu.

Institucija njemačkog generala u Zagrebu, u svom djelokrugu, imala je da rješava mnoga vojno privredna pitanja, od kojih većina nije nikakvim normativnim aktima uopšte bila utanačena, već se sve svodilo na "interes njemačke vojske i potrebe njemačke vojske u Hrvatskoj", odnosno u Bosni i Hercegovini, gdje je za cijelo vrijeme rata ona bila najbrojnije zastupljena. Pored ostalog, njemački general Horstenau je imao zadatak da za njemačku ratnu privredu organizuje rad svih preduzeća u Bosni i Hercegovini u kojima je bilo takvog interesa: preduzeća vojne industrije oko Sarajeva i u Sarajevu, Zenici, Tuzli, rudnici željeza u Ljubiji, Varešu, Tomašica, Kozarac, željezare u Zenici i Varešu, rudnici uglja Breza, Kakanj, Zenica i rudnici u tuzlanskom bazenu, zatim rudnici soli u Tuzli, drvna industrija u Zavidovićima, Olovu i još nekim mjestima centralne i istočne Bosne, tvornice karbida i ferosilicijuma u Jajcu, rudnici boksita u Hercegovini i jugo-zapadnoj Bosni,

¹⁶ Isto, Tom XII, knj. 1, dok. 294, str. 831-832.

izgradnja utvrda na prugama, cestama, rijekama, te oko značajnih preduzeća, zatim eksploatacija lokomotiva, vagona i drugih prevoznih sredstava.¹⁷

Ratna industrija u užem smislu, koja je postojala u Bosni i Hercegovini do aprilskog rata 1941. godine prerasla je spregom vojno privrednih interesa i potreba Trećeg Rajha angažmanom cjelokupnih ekonomskih potencijala Bosne i Hercegovine u novi kvalitet odnosno u ratnu privredu koja je kao segment "dopunskog privrednog područja" na jugoistoku Evrope trebala da da svoj doprinos materijalnim potrebama vođenja rata.

Prenos pojedinih pogona u njemačko vlasništvo, odnosno demontaža i preseljenje ovih pogona na teritorij Rajha, bio je predmet pregovaranja vojno privrednih i političkih instanci sa vladom NDH, odnosno odgovarajućim ministarstvima NDH. To je, međutim, bilo više formalno pitanje, jer je osnovni problem koji se nametao njemačkoj strani, pored čuvanja formalno korektnog i nekonkurentskog odnosa sa saveznicom Italijom, bilo je pitanje rentabiliteta proizvodnje, a nakon dizanja ustanka i razvoja NOP-a i pitanje sigurnosti i obezbjeđenja rada pojedinih industrijskih pogona i saobraćajnica koje su bile bitne za potrebe njemačke vojske, a na osnovu datih procjena Uprave za vojnu privredu i naoružanje Trećeg Rajha, preko Vojno privrednog štaba Jugoistok.

Tako je preduzeće Višegradske industrije Stanković, "Vistad" uključeno u njemačko državno preduzeće "Hermann Göring Werke", a obezbjeđivala ga je četa Nojnhauzenove fabričke zaštite Werkschutz, sastavljena od folksdojčera iz Banata.¹⁸ Fabrika u Višegradu zapošljavala je u junu 1941. godine 2.400 radnika, a proizvodila je za potrebe Vermahta avionske bombe, minobacačku municiju, zapaljive bombe i vremenske upaljače za barut. U avgustu 1941. godine Vojno privredni štab Jugoistok povukao je porudbinu za ove upaljače, jer je smanjena potreba za njima, a potrebe su se mogle pokriti i bez kapaciteta u Višegradu.¹⁹

U jesen 1941. godine ustankom i akcijama partizanskih jedinica bili su ugroženi vojno privredni interesi trećeg Rajha i u Bosni, a u vezi sa neuspješnim pohodom šest bojni NDH, koje su 23. oktobra 1941. godine krenule da ponovno zauzmu Rogaticu i oslobode opkoljene garnizone u Višegradu, za Vojno privredni štab Jugoistok postavio se problem daljnog rada fabrike u Višegradu. Da ne bi pala u ruke ustanicima Nijemci su još 10. septembra 1941. godine kod Višegrada uništili skladište eksploza, koje je bilo namijenjeno za zadovoljenje potreba fabrike "Vistad", za punjenje eksplozivnih tijela.²⁰ Na inicijativu opunomoćenog generala Horstenaua u Zagrebu, komandant Jugoistoka je 30. oktobra dao saglasnost da se

¹⁷ Isto, knj. 2, Prilog I, Ernest Višopt, *Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942.*, str. 993, 1033-1058.

¹⁸ Muharem Kreso, *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941.-1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973t s.r. 388.

¹⁹ NAV, F-77, r. 1294, s. 201.

²⁰ *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 1, dok. 147, str. 384.

zatraži pomoć italijanskih trupa iz Goražda.²¹ Italijani su ovu ponudu, brže bolje, prihvatili i 7. novembra zaposjeli Višegrad, te i na taj način proširili zonu svoga uticaja, pomjerivši granicu preko demarkacione linije. Ulaskom italijanskih jedinica u Višegrad postavilo se pitanje fabrike "Vistad". Vojno privredni štab Jugoistok tražio je instrukcije od Uprave za vojnu privredu i naoružanje oko tretmana dalje svojine i rada ove fabrike, jer su se sada kao zainteresovani, pored Vermahta i vojnih instanci NDH, pojavili i italijanski zahtjevi.²² Uz saglasnost Hermana Geringa da preduzeće "Hermann Göring Werke" preuzme fabriku "Vistad" u trajno vlasništvo,²³ a uz saglasnost vlade NDH, vojno privredni oficir u Zagrebu Jozef Šard je 17. novembra 1941. godine obavijestio šefa italijanske vojne misije generala Oksiliju u Zagrebu, da su mašine, uređaji, rezerve metala i preostalih sirovina u Višegradu ustupljene, uz otkup, Vermahtu i da je u Višegrad upućen jedan inženjer Vermahta da to pripremi za preuzimanje. Pokrivši se sporazumom sa vladom NDH, koja je inače ovim sporazumom predviđjela "naknadno utvrđivanje cijene posebnim dogovorom", Nijemci su se domogli fabrike u Višegradu i digli je Italijanima, koji su pri zaposjedanju Višegrada računali na nju.²⁴

Koliko su bili bitni vojno privredni interesi Nijemaca vezano za fabriku "Vistad", Višegrad pokazuju i njemački koraci u tom pogledu u predhodnom periodu. Fabrika u Višegradu, koja je tehnološko proizvodnim lancem bila vezana za postrojenja u Bariću kod Obrenovca i postrojenja u Valjevu, srez Višegrad, pošto je formalno priznat za sastavni dio NDH, zadržao je poseban status. Čak, i poslije njemačkog zvaničnog priznanja od 5. jula 1941. godine da Višegrad ulazi u sastav NDH, zadržan je u nadležnosti njemačke okupacione uprave u Srbiji. Komanda mjesta bila je podčinjena vojno upravnoj komandi Užice, pod njemačkom upravom nalazila se i željeznička komunikacija i stanica, bitna za održavanje i funkciju pogona "Vistada".

Pitanje ostalih kapaciteta vojne industrije u Bosni i Hercegovini vuklo se do novembra 1941. godine. "Pirotehnika" u Sarajevu prestala je sa radom još u toku aprilskog rata. Kasnije, na osnovu novih "zakonskih odredaba" NDH najveći dio radnika, i to prije svega kvalifikovanih vojnih majstora porijeklom iz centra vojne industrije Kraljevine Jugoslavije, Kraljeva i Kragujevca, moralo je napustiti Bosnu, odnosno novu državnu tvorevinu, i preći u Srbiju. Vojno tehnički zavodi u Vogošći, kao i kovnica i presaonica u Ilijašu aprilskim ratom bili su zatečeni u fazi rekonstrukcije, odnosno izgradnje i opremanja od firmi Škoda i Eumeko, pa se za vojne instance Trećeg Rajha postavljalo pitanje najrentabilnijeg rješavanja ovih pogona po vojno privredne interese Vermahta. Kao rezultat niza pregovora predstavnika Vermahta sa vlastima NDH u avgustu i novembru 1941. godine, u kojima su

21 Isto, knj. 2, Prilog I, str. 1047.

22 NAV, F-77, r. 1315, s. 1122-1125.

23 Isto, r. 1394, s. 1184.

24 Isto, r. 1315, s. 1120-1121.

učestvovali, kao stručni saradnici, i predstavnici firme "Škodini Zavodi", Pirotehnika Sarajevo se ugasila, a njene mašine i strojevi raspoređeni su na željezaru u Zenici i na zavode u Vogošći. Zavodi u Vogošći opremali su se ubrzanim tempom, da bi što prije bili pušteni u pogon. U pogon je, takode, puštena i fabrika sirovog glicerina u Kreki, Tuzla, koja je i inače bila tehnološki izgrađena po njemačkoj patenturi. Fabrika je proizvodila manje količine sirovog glicerina sa 6-10% glicerina, a Nijemci su ovaj sirovi produkt izvozili u Rajh na rafiniranje i dalju preradu u proizvodnji eksploziva.²⁵ Livnica u Ilijašu, kao i preduzeće drvne industrije Hobag u Zavidovićima, na osnovu pregovora u novembru 1941. godine preuzeti su početkom 1942. godine od strane Vermahta. Bez obzira na nazive, kao Hrvatski rudnici i talionice HRUTAD, i ovdje Domobranski Zavodi, pomenuti pogoni u Vogošći, Ilijašu, Zavidovićima, Zenici, kao i u Slavanskom Brodu bili su pod kontrolom Vermahta i njihova proizvodnja je prvenstveno zadovoljavala potrebe njemačke vojne sile.²⁶

Vojska Nezavisne Države Hrvatske bila je od samoga početka upućena i ovisna u snabdijevanju oružjem, municijom i drugim ratnim materijalom i opremom na svoje saveznice Italiju i Treći Rajh. Pored rudnika i industrijskih postrojenja koje je vlada NDH proglasila državnim vlasništvom, a premda je ustaška propaganda rudarstvu i topioničarstvu davala temeljna značenja u planiranju ekonomske perspektive i samostalnosti, ustaške vlasti nisu u tome pogledu imale nikakvog, ili presudnijeg uticaja. U jednoj tajnoj naredbi, koju je potpisao bojničnik Hovanički, izdatoj od 11. pješačke pukovnije iz Siska, br.387, od 8. januara 1942. godine, kaže se da inostrane vojne firme (njemačke i talijanske) isporučuju municije samo onda kada im se nabavi toliko bakra, olova, i ostalih kovina u naturi, koliko je potrebno za izradu te municije. Za izradu 14. miliona metaka koliko je samo ova pukovnja potrošila od 15. oktobra 1941. godine do 17. decembra 1941. godine, ustaše bi trebale isporučiti 14 vagona praznih čaura, 3,8 vagona bakra, 1,4 vagona kositra, 14,4 vagona olova, 4.200 kilograma antimona, 280 kilograma nikla, 42 kilograma kalaja i 112 kilograma žive. Bojničnik Hovanički komentariše koliko novaca treba da se sve to kupi, jer NDH nema bakra do 3 vagona, jer nema ni jedan rudnik bakra, a nema ga gdje ni kupiti.²⁷

Proizvodnja u željezarama Zenica i Vareš je, prije svega, zadovoljavala potrebe njemačke ratne privrede, a isporuka je morala biti izvršena od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa i čelika, a ostatak preko ugovorenih isporuka služio je za podmirivanje potreba NDH. Pored jačanja NOP-a, a u vezi s tim i pogoršanja situacije u rudnicima gdje se vadila ruda za željezare, zatim nedostatak radne snage, kao i transportnih sredstava, veliki problem predstavljao je i nedostatak domaćeg koksa, pa se snabdijevanje koksom i njegovim otpacima moralo osloniti na uvoz iz

25 RIAT, 5210/43, str. 12.

26 NAV, F.77, r.1294, s. 1154-1155, r. 1298, s. 405.

27 Zbornik NOR-a, Tom IV, knj. 4, dok. 83, str. 294.

Rajha. Sve je to u postojećim ratnim uslovima otežavalo ispunjenje zacrtanih planova proizvodnje i isporuke.

Proizvodnja u željezari u Zenici nije samo po svome obimu bila usmjerena na zadovoljenje potreba njemačke vojske, nego i po svojoj strukturi. Da bi se u željezari Zenica mogao tehnološki pravilno proizvoditi čelik za granate i pancir ploče za tenkove, organizovana je "obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika Ministarstva šuma i ruda NDH, koju je sprovelo privredno odjeljenje Vrhovne komande kopnene vojske OKH u čeličani Ildzer, kod Hanovera."²⁸

Komentarišući "odbijanje koncesija Italiji, neispunjenje i odgaganje onoga što je ugovoreno (eksploatacija šumskog bogatstva, nalazišta lignita, rudnika gvozdena rude Breda, fabrike superfosfata Montekatini" italijanski poslanik u Zagrebu Kazertano to povezuje sa "neprekidnom i nemilosrdnom akcijom nemačke ekonomske eksploatacije, ne samo kroz međunarodne sporazume, već i kroz osnivanje velikih preduzeća u kojima je i kapital i rukovodeća uloga Nemaca široko zastupljeni."²⁹

U 1943. godini u željezari u Zenici proizvedeno je 35.101 tona sirovog čelika i 22.900 tona valjanog gvožđa, a obaveze NDH prema Trećem Rajhu iznosile su najmanje 30.000 tona.³⁰

U oktobru 1943. godine čeličana Zenica je zbog djelomičnog razaranja prestala da proizvodi i isporučuje čelik za granate. Ova oštećenja fabričkih postrojenja čeličane, valjaonice, električne centrale, rudnika uglja i skladišta rezervi izvedena su 10. i 11. oktobra 1943. godine od strane ilegalaca iz Zenice i boraca 3. proleterske udarne brigade NOVJ.

Redovna eksploatacija rudnika Vareš kao i proizvodnja u željezari Vareš za potrebe Trećeg Rajha prekinuta je 20 i 21. oktobra 1943. godine, pošto su jedinice 17. udarne divizije NOVJ zauzele Vareš i uništile visoke peći željezare kao i rudnička postrojenja. To je dovelo u pitanje daljnu proizvodnju čeličnih košuljica za granate u fabrici vagona u Slavonskom Brodu, kao i dalji rad u Zavodima u Sarajevu.³¹

Izbijanje ustanka 1941. godine i njegovim prerastanjem u NOP, razbijen je privredni mir kao osnovna pretpostavka ostvarenja planski uobličениh vojno privrednih interesa Trećeg Rajha u Bosni i Hercegovini. Dalje provodenje tih interesa poprima sve više "nenormalne "oblike", jer se za vrijeme izvođenja ratnih operacija svako ugroženo područje proglašava vojišnom prostorijom. Umjesto funkcioniranja zamišljenih modela i organizacije, djeluje sistem represivnih mjera, pri čemu je u prvom redu bila podvučena upotreba vojne sile.

28 Rafael Brčić, *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941.*, Vojno-istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1970, str. 63, Izvještaj njemačkog privrednog oficira u Zagrebu od 4. IX - 1941.

29 *Zbornik NOR-a*, Tom XIII, knj. 2, dok. 82, str. 519.

30 Nikola Živković, *Eksploatacija železa od strane Nemaca u toku drugog svjetskog rata*, Prilozi br. 8, Sarajevo 1972, str. 335.

31 *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 3, dok. 165, str. 669, 677.

S u m m a r y

THE MILITARY INDUSTRY IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND THE
MILITARY ECONOMIC INTEREST OF THE NAZI GERMANY

The industrial potentials of Bosnia-Herzegovina, as well as the potentials of the entire Yugoslavia until 1941, were not mobilised as war potentials of the country. Though, the raw materials basis and the industrial capacity set conditions and possibilities to meet the essential economic demands of the army. Only by the outbreak of World War II, 1939, some measures were taken in planning the military industry development. The state forced also private ventures, but the entire military industry will face the year 1941, military and technically, unprepared.

The war industry, in a narrow sense, which existed in B-H prior to war in April 1941, due to the military economic interests and needs of the Third Reich, including the complete potentials in B-H, reached a new quality, namely the war industry. It used to be a part of the "Complementary economic region" in the South East Europe, to contribute the needs in war.

The armed anti-fascist movement broke the economic peace, a basic assumption of the Third Reich to put to work the imagined models and organisation in Bosnia - Herzegovina. Instead a system of repression, primarily of the armed forces was introduced.